

ДВАДЦЯТЬ АСПЕКТІВ ПОРОЖНЕЧІ У БУДДИЗМІ ПРАДЖНЯПАРАМІТИ

А. Ю. Стрелкова

кандидат філософських наук, науковий співробітник Інституту філософії

імені Г. С. Сковороди НАН України (Київ, Україна)

anastasia3141@gmail.com

Анотация

Анастасія Юрьевна Стрелкова. Двадесет аспекта на празнотата в будизма. В статията се разглежда представата за „двадесетте вина празнота (шунята)“ в будизма на праджняпарамита. Изяснява се значението на всеки от тях на основата на сравнителния анализ на текстовете на китайския будестки канон (китайските версії на сутрите на праджняпарамита, Васубандху, Нагарджуна, а също така на трактата на по-късния тьянтайки мислител Чжи-и). Посочват се всички основни варианти на китайските термини, използвани от китайските будисти при превода от санскрит, анализират се техните различни смислови вариации. Независимо от това, че най-популярен се явява изразът за „двадесетте празноти“, съществуват изреждания на четиринадесет, шестнадесет, осемнадесет позиции, при това изрежданията от „осемнадесетте празноти“ китайските будисти го разглеждали като най-базов, което може да е потвърждение на издигнатия от изследователите предположение за за по-късния произход на списъка от двадесет позиции. Освен това редът на позициите в изрежданията на различните първоизточници не съвпадат. Това е свързано в значителна степен с това, че будистките мислители се опитвали да намерят в това изброяване логическа последователност, опирайки се при това, като правило, на гносеологическия подход (празнота на субекта на възприятието, празнотата на обекта на възприятието и т.н.).

Обаче каквито и да са разминаванията в изрежданията на „видовете празнота“ и в различните варианти на техния превод и интерпретация в будистката коментаторска традиция, празнотата в крайна сметка е само една – шунята, а различните изреждания на „празнотите“ са предназначени само за облекчаване на възприемането на идеята на шуня-вада като пример за прилагане на принципа на празнотата (илюзорност, нереалност) към различните видове обекти. Затова е правилно да се говори не за двадесет вида, а за двадесет аспекта на празнотата.

Ключови думи: будизъм; праджняпарамита; шунята; празнота; двадесет вида празнота.

Abstract

Anastasia Strelkova. Twenty aspects of emptiness in Prajnaparamita Buddhism. This article examines the canonical list of “twenty kinds of emptiness (*sūnyatā*)” in prajñāpāramitā Buddhism. The meaning of every one of them is determined by the means of comparative analysis of the texts of Chinese Buddhist canon (Chinese versions of prajñāpāramitāsūtra, Vasubandhu, Nāgārjuna and a treatise of a later Tiantai thinker Zhi-yi). All the basic variants of Chinese terms used by the Chinese Buddhists in the process of translation from Sanskrit are listed together and their different semantic variations are analyzed. In spite of the fact that the most popular was the expression “twenty emptinesses” there are lists of fourteen, sixteen, eighteen positions, and Chinese Buddhists considered the list of “eighteen emptinesses” to be the most basic one. This may support a suggestion made by researchers concerning later origin of the list with twenty positions. Besides this, the order of positions in the list in different sources is not

identical. This is often due to the efforts of the Buddhist authors to find in this list a logical succession based mostly on gnoseological approach (emptiness of subject of perception, emptiness of object of perception etc.).

But independently of differences in the lists of “kinds of emptiness” and different variants of their translation and interpretation in the Buddhist tradition, the emptiness is only one – *śūnyatā*, serving all the different lists of “emptinesses” merely to make easier the perception of the ideas of *śūnya-vāda* as an example of applying the principle of emptiness (illusiveness, unreality) to different groups of objects. Therefore it is more correct to speak rather about twenty aspects of emptiness, than about twenty kinds of it.

Key words: Buddhism; prajnaparamita; sunyata; emptiness; twenty kinds of emptiness.

Анотація

Анастасія Юрїївна Стрелкова. Двадцять аспектів порожнечі в буддизмі Праджняпараміти. У статті розглядається подання щодо «двадцяти видів порожнечі (шуньята)» в буддизмі Праджняпараміти. З'ясовується значення кожного з них на підставі порівняльного аналізу текстів китайського буддійського канону (китайських версій сутр Праджняпараміти, Васубандху, Нагарджуни, а також трактату більш пізнього тьянтайського мислителя Чжи-ї). Наводяться всі основні варіанти китайських термінів, що використовувалися китайськими буддистами при перекладі з санскриту, аналізуються їх різні смислові варіації. Незважаючи на те, що найбільш популярним є вираз «двадцять порожнеч», існують переліки з чотирнадцяти, шістнадцяти, вісімнадцяти позицій, причому перелік з «вісімнадцяти порожнеч» китайські буддисти розглядали як найбільш базовий, що може бути підтвердженням висунутого дослідниками припущення про більш пізньому походження списку з двадцяти позицій. Крім того, порядок позицій у переліку в різних першоджерелах не збігається. Це пов'язано значною мірою з тим, що буддійські мислителі намагалися знайти в цьому переліку логічну послідовність, спираючись при цьому, як правило, на гносеологічний підхід (порожнеча суб'єкта сприйняття, порожнеча об'єкта сприйняття і т. і.).

Однак, якими б не були розбіжності в переліках «видів порожнечі» і різні варіанти перекладу та інтерпретації їх у буддійській коментаторській традиції, порожнеча насправді лише одна - шуньята, а різні переліки «порожнеч» слугують лише для полегшення сприйняття ідей шунья-вади як приклад застосування принципу порожнечі (ілюзорності, нереальності) до різних груп об'єктів. Тому більш правильно говорити не про двадцять видів, а про двадцять аспектів порожнечі.

Ключові слова: буддизм; Праджняпараміта; шуньята; порожнеча; двадцять видів порожнечі.

Вступ. У буддійських текстах магаяни й, особливо, у сутрах праджняпараміти ми часто надібуємо вислів «двадцять різновидів порожнечі». Філософія порожнечі є наріжним каменем буддизму. Яке місце посідає у ній уявлення щодо «двадцяти порожнеч», і яким чином взагалі порожнеч може бути декілька?

Актуальність теми дослідження зумовлена тим, що у філософському сьодознавстві останнім часом спостерігаємо зростання інтересу до проблематики порожнечі (ніщо, небуття) у різних традиціях Сходу [1]. Це потребує від фахівців більш глибокого дослідження цілої низки доктрин, концепцій, окремих понять, які дотепер залишалися поза увагою, або були недостатньо досліджені. Зокрема, вивченню уявлення про «двадцять аспектів» порожнечі на матеріалах тибетського та санскритського буддійського канону приділяли спеціальну увагу Є. С. Оберміллер [2], Т. Р. В. Мурті [3], Б. Д. Дандарон [4], В. П. Андросов [5], однак матеріали щодо цього аспекту китайською мовою залишилися поза їхньою увагою.

Мета й завдання цього дослідження полягають у тому, аби з'ясувати значення кожного з «двадцяти аспектів порожнечі» на матеріалі текстів китайського буддійського канону (з урахуванням санскритських відповідників), а також визначити варіанти осмислення співвідношення між ними, наявні у відповідних першоджерелах.

Виклад основного матеріалу. Що ж являють собою «двадцять аспектів порожнечі», які часто-густо неточно називають «двадцятьма різновидами порожнечі»? Якщо перекладати буквально, то йдеться про «двадцять порожнеч» 二十空 (кит. ер ши кун, санскр. *viṃśatiḥ śūnyatāḥ*). Однак Є. Є. Оберміллер у своїй статті, спеціально присвяченій цій темі, говорить не про двадцять різновидів порожнечі, а про «двадцять аспектів порожнечі» (twenty aspects of śūnyatā), часом називаючи їх також «формами» (forms) порожнечі [2, 170, 171]. Це, як ми побачимо нижче, співпадає й з позицією буддійської традиції. Порожнеча – одна, але вона стосується різних об'єктів, і тому може скластися враження, що порожнеч багато. Тож, попри узвичаєний вислів «двадцять різновидів порожнечі», насправді більш коректним буде говорити про «двадцять аспектів порожнечі». Т. Р. В. Мурті також говорить про «двадцять аспектів» або ж «двадцять вимірів (modes)», а Б. Д. Дандарон веде мову про ту чи іншу кількість «способів опису порожнечі».

Відомі також й інші переліки, до яких входить лише вісімнадцять, шістнадцять або навіть чотирнадцять «порожнеч». Повний перелік двадцяти аспектів порожнечі подибуємо в *Raṭcaviṃśatisāhasrikā-prajñāpāramitā-sūtra*.

Т. Р. В. Мурті зазначає, що санскритський текст *Raṭcaviṃśatisāhasrikā-prajñāpāramitā-sūtra*, який ми зараз маємо, було свого часу відредаговано у світлі йогачаринської *Abhisamayālaṅkāraśāstra* Гарібгадри (пізніє VIII ст.) [6], а отже, ми не можемо бути впевненими щодо того, чи походить перелік «двадцяти порожнеч» саме з сутр праджняпараміти, чи ж він є більш пізнім додаванням [3, 351]. Є. Є. Оберміллер також відзначає, що останні чотири форми, які фігурують у *Raṭcaviṃśatisāhasrikā*, вочевидь, додано пізніше [2, 171]. В. П. Андросов пише, що вчення про вісімнадцять аспектів порожнечі мадг'яміки розробляли вже у другій половині IV ст. А Чандракірті (VII ст.) одним з перших нарахував двадцять її форм [5, 458].

Є. Є. Оберміллер та Т. Р. В. Мурті наводять «двадцять порожнеч» за *Raṭcaviṃśatisāhasrikā* та *Abhisamayālaṅkāraśāstra*, де ці переліки є ідентичними. В. П. Андросов – за *Dharmasaṅgraha*, де перелік трохи відрізняється.

У китайській версії переліку (за № 220 у ТСД [7]) у другій половині порядок змінено доволі істотно, а дві позиції (無變異空 та 共相空) взагалі не є перекладом санскритських відповідників (*bhāvaśūnyatā* та *parabhāvaśūnyatā*). Тому можна припустити, що перелік з вісімнадцяти позицій є більш базовим.

Китайські буддисти, схоже, справді дотримувалися саме цієї точки зору. Так тяньтайський мислитель Чжи-і наводить такі міркування щодо кількості «порожнеч»:

經論明空。開合名數不同。或以略故。合十八空。但為十四空。或為十一空。或為七空。乃至三空。二空一空。或以廣故。開十八空。為二十空。二十五空。乃至無量空。 [8] Сутри і трактати, [залежно від того, чи вони] роз'яснюють порожнечу розлого чи стисло, називають неоднакову кількість. Або, скорочуючи, з вісімнадцяти порожнеч називають лише чотирнадцять порожнеч чи одинадцять порожнеч, чи сім порожнеч – аж до трьох порожнеч, двох порожнеч та однієї порожнечі. Або, розширюючи з вісімнадцяти порожнеч, роблять двадцять порожнеч, двадцять п'ять порожнеч – аж до незліченної їхньої кількості.

На запитання, чому саме вісімнадцять «порожнеч», автор *Mahāprajñāpāramitā-śāstra* (кит. Дачжиду лунь 大智度論, № 1509) відповідає так:

問曰。諸法無量空隨法故則亦無量。何以但說十八。若略說應一空。所謂一切法空。若廣說隨一一法空。所謂眼空色空等甚多。何以但說十八空。答曰。若略說則事不周。若廣說則事繁。譬如服藥。少則病不除。多則增其患。應病投藥令不增減則能愈病。空亦如是。若佛但說一空。則不能破種種邪見及諸煩惱。若

隨種種邪見說空空則過多。人愛著空相墮在斷滅。說十八空正得其中。[9] Запитання: «Дгарм існує незліченна кількість, порожнеча стосується дгарм, а отже, порожнеч також має бути незліченно багато. Чому ж говорять лише про вісімнадцять? Якщо казати стисло, то має бути одна порожнеча, а саме: порожнеча всіх дгарм (речей). Якщо казати розлого, то це порожнеча кожної з дгарм (речей), а саме: порожнеча ока, порожнеча видимого й багато інших. Чому ж говорять лише про вісімнадцять порожнеч?» Відповідь: «Якщо говорити стисло, то не охопиш [всіх] речей. Якщо говорити розлого, то речей буде забагато. Це схоже на застосування ліків. Якщо їх замало, то хвороба не пройде. Якщо забагато, то вона погіршиться ще більше. Треба, аби ліків від хвороби було не забагато і не замало, тоді хворобу можна вилікувати. Так само і з порожнечею. Якби Будда говорив лише про одну порожнечу, то він не зміг би зруйнувати все розмаїття хибних поглядів та страждань. Якби він говорив про порожнечу кожного з хибних поглядів, то це було б занадто багато. Люди тоді приліпилися б до ідеї порожнечі і впали б у нігілізм. Проповідь «вісімнадцяти порожнеч» якраз тримає середину».

Тобто, саме таку кількість конкретних прикладів порожнечі необхідно пояснити людині, яка стала на шлях практики праджняпараміти, аби вона збагнула принцип шуньяти як такий (принцип порожнечі всіх понять).

Тому ми зупинимось більш докладно саме на переліку з вісімнадцяти «порожнеч». Водночас слід зазначити, що всі переліки і визначення, які містяться у першоджерелах, відрізняються одне від одного, і часом доволі істотно, й тому потребують спеціального дослідження. Ми ж тут лише відзначимо найбільш загальні моменти.

Тож «вісімнадцять порожнеч» 十八空 (кит. ер ба кун, санскр. *aṣṭadaśaśūnyatā*) це [10]:

1) порожнеча [11] внутрішнього (內空, санскр. *adhyātmaśūnyatā*), тобто внутрішніх шістьох аятана (органів чуття), відсутність у них сприймаючого суб'єкта («я»), іншими словами, це порожнеча людського «я» (人空);

2) порожнеча зовнішнього (外空, санскр. *bahirdhāśūnyatā*), тобто, зовнішніх шістьох аятана (об'єктів органів чуття), відсутність у них об'єкта сприйняття, інакше кажучи, це порожнеча речей (法空);

3) порожнеча внутрішнього та зовнішнього (內外空, санскр. *adhyātmabahirdhāśūnyatā*), тобто, внутрішніх та зовнішніх дванадцятьох аятана (органів чуття та їхніх предметів), відсутність сприймаючого суб'єкта та відсутність об'єкта сприйняття не лише кожного окремо, але й обох разом;

4) порожнеча порожнечі (空空, санскр. *śūnyatāśūnyatā*) – сама порожнеча є порожньою, вона є лише запереченням реальності чогось, а не реальною «річчю»;

5) порожнеча великого (大空, санскр. *mahāśūnyatā*) – порожнеча простору, що його називають великим через його безмежність;

6) порожнеча [істини] першого значення, порожнеча вищого або порожнеча істини (第一義空 або 勝義空 або 眞實空, санскр. *paramārthaśūnyatā*) – порожнеча нірвани;

7) порожнеча зумовленого (有爲空, санскр. *saṃskṛtaśūnyatā*), тобто, зумовлених дгарм – п'яти скандг або трьох світів сансари: світу бажань, світу форм та світу не-форм;

8) порожнеча незумовленого (無爲空, санскр. *asaṃskṛtaśūnyatā*), тобто, незумовлених дгарм, які не мають ознак виникнення, перебування та зникнення, або, іншими словами, є нефеноменальними;

9) порожнеча абсолютного (畢竟空, санскр. *atyantaśūnyatā*) – порожнеча будь-чого, що стверджено як абсолютне (з нірваною включно) [12];

10) порожнеча безначального, позачасового (無始空 або 無際空 або 無前後空, санскр. *anavarāgraśūnyatā*) – порожнеча сансари (часу): насправді початок, середина та кінець не існують, це лише суб'єктивні позначення, тому безначальна круговерть сансари є порожньою;

11) порожнеча того, що можна відкинути, [і того, що відкинути неможна] чи порожнеча невтраченого (散空, або варіанти: 無失空, 散無散空 (不捨空) [13], 不捨離空, 不散空, санскр. *anavakāraśūnyatā*): усі дгарми сансари є порожніми, але й остаточна нірвана теж є порожньою: «завдяки цій порожнечі будди, занурившись у нірвану без рештку, не відмовляються від допомоги іншим (諸佛入無餘涅槃。因此空不捨他利益事。[14])»; тобто, завдяки тому, що абсолютне теж є порожнім, будди, які залишили цей світ, тим не менш не втрачають можливості допомагати живим створінням;

12) порожнеча [первинної] природи, природи будди (性空 або 本性空 або 佛性空, санскр. *prakṛtiśūnyatā*): первинну природу дгарм (речей) ніким не створено, але і вона є порожньою;

13) порожнеча всіх дгарм (諸法空 або 一切法空, санскр. *sarvadharmāśūnyatā*), тобто, п'яти скандг, дванадцяти аятана, вісімнадцяти дгату – зумовлених, а також незумовлених дгарм;

14) порожнеча власних ознак (自相空, санскр. *svalakṣaṇaśūnyatā* / *lakṣaṇaśūnyatā*) – будь-які визначення (ознаки) є ілюзорними, адже власне їх носії, речі, не існують; маютьесь на увазі будь-які індивідуальні та загальні ознаки (自共相), аж до тридцяти двох «ознак великої людини», тобто, будди [15];

15) порожнеча несхоплюваного (不可得空, санскр. *anupalambhaśūnyatā* [16]): все є порожнім, й тому нічого неможливо схопити [17];

16) порожнеча неіснуючих дгарм або порожнеча відсутності власної природи (無法空 або 無性空 (非有空), санскр. *abhāvaśūnyatā*) – «порожнеча небуття дгарм» або «порожнеча відсутності [власної] природи»: порожнеча дгарм, яких немає (приміром, минулих та майбутніх), або ж порожнеча відсутності власної природи речей [18];

17) порожнеча існуючих дгарм або порожнеча власної природи (有法空 або 自性空, санскр. *svabhāvaśūnyatā*) – порожнеча дгарм, котрі є (усі теперішні дгарми та незумовлені дгарми), або ж порожнеча власної природи [19];

18) порожнеча неіснуючих та існуючих дгарм або порожнеча відсутності власної природи та власної природи (無法有法空 або 無性自性空 (非有性空), санскр. *abhāvasvabhāvaśūnyatā*) – неможливість виявити, схопити речі, чи то існуючі чи то неіснуючі або наголошення того, що сутністю самої порожнечі є відсутність власної природи [20];

У переліку з двадцяти позицій до попередніх додають ще дві «порожнечі»:

19) порожнеча буття (санскр. *bhāvaśūnyatā*) – відсутність «я» у п'яти скандгах буття (*bhāva*), порожнеча феноменального буття;

20) порожнеча іншого буття (санскр. *parabhāvaśūnyatā*) – відсутність іншої, зовнішньої реальності;

Натомість у китайській версії розширення переліку до двадцяти пунктів відбувається за рахунок інших «порожнеч»:

19) порожнеча незмінного (無變異空);

20) порожнеча спільних ознак (共相空).

У санскритській версії чітко видно, що останні п'ять аспектів, попри відмінний порядок наведення, пов'язані з поняттям «*bhāva*»: *bhāva-śūnyatā*, *a-bhāva-śūnyatā*, *svabhāva-śūnyatā*, *a-bhāva-sva-bhāva-śūnyatā*, *para-bhāva-śūnyatā*. У китайській версії ця логіка зникає. Водночас у цій частині переліку ми спостерігаємо розбіжність у різних варіантах перекладу китайською власне терміну «*bhāva*». У санскриті він є двозначним і може позначати або «природу», «сутність» (передається ієрогліфом 性), або ж її протилежність – реальну «річ» (передається ієрогліфом 法 або ж 物).

З іншого боку, аналіз різних текстів свідчить, що порядок позицій у переліку весь час змінювався. Більше того, буддистські автори свідомо намагалися змінити його, аби знайти певну логіку у цій послідовності.

Приміром, Васубандгу у своєму коментарі до «Мадг'янта-вібгагі» Майтреї (IV ст.) у першій половині переліку пропонує доволі наочне тлумачення сенсу кожної з відповідних «порожнеч», міняючи при цьому місцями № 4 та №5, (№1600 / 1599):

- 1) порожнеча внутрішнього – «того, хто їсть» (能食/食者);
- 2) порожнеча зовнішнього – «того, що їдять» (所食);
- 3) порожнеча внутрішнього і зовнішнього – це порожнеча «тіла, на базі якого [реалізовано] їдока та їжу» ([能所食所依止]身 / 身);
- 4) порожнеча великого – порожнеча того, у чому знаходиться (所住) тіло, тобто, простору;
- 5) порожнеча порожнечі – це порожнеча «того, хто все це бачить» – суб'єкта, що пізнає (能見[此]);
- 6) порожнеча вищого – порожнеча «істини, що він її споглядає» (所觀真理/如理).

У Нагарджуни в «Трактаті про вісімнадцять порожнеч» теж переставлено місцями пункти № 4 і № 5, і з пояснення зрозуміло, чим саме це зумовлено:

此六空辯。空體自成次第。一受者空。二所受空。三自身空。四身所住處空。五能照空。六所觀境空也。前四皆是所觀境空。第五能觀智空。第六所分別境界相貌空。又前四所知。第五能知。第六所知相貌。[21] Ці шість порожнеч, [а саме: порожнеча внутрішнього, порожнеча зовнішнього, порожнеча внутрішнього і зовнішнього, порожнеча великого, порожнеча порожнечі, порожнеча вищого] розібрано у порядку природного становлення субстанції порожнечі: 1) порожнеча сприймаючого [суб'єкта] (受者), 2) порожнеча того, що сприймається (об'єкта сприйняття) (所受), 3) порожнеча власного тіла (自身), 4) порожнеча місця перебування тіла (身所住處), 5) порожнеча [суб'єкта], який пізнає (能照), 6) порожнеча об'єкта споглядання (所觀境). Перші чотири це – порожнеча об'єктів споглядання (所觀境), п'ята – це порожнеча суб'єкта споглядання (能觀智), шоста – це порожнеча ознак будь-яких об'єктів розрізнення (所分別境界相貌). Також перші чотири – це об'єкт пізнання (所知), п'ята – суб'єкт пізнання (能知), а шоста – ознаки об'єкта пізнання (所知相貌).

Виявивши порожнечу суб'єкта сприйняття, ми переходимо до порожнечі його об'єкта. Після цього ми з'ясовуємо порожнечу нашого тіла, що в ньому реалізовано усі процеси сприйняття, і потім відзначаємо порожнечу зовнішнього простору, в якому воно перебуває. Оскільки у такій інтерпретації наступний аспект порожнечі стосується вже іншого смислового аспекту, автор трактату пересуває його на один пункт нижче.

Висновок. Таким чином, порожнеча насправді лише одна – шуньята. Проте, з метою полегшення сприйняття ідей шунья-вади, як приклад застосування принципу порожнечі до різних груп об'єктів, у буддійських текстах говорять про певну кількість «порожнеч», намагаючись знайти логічну послідовність у цьому переліку, керуючись при цьому, насамперед, гносеологічним підходом.

Література та примітки

1. Яскравим прикладом цього інтересу є видання: *Nothingness in Asian Philosophy* / Ed. by JeeLoo Liu, Douglas L. Berger. – London and New York: Routledge, 2014. – 386 p.
2. Obermiller E. E. *A Study of the Twenty Aspects of Sūnyatā (Based on Haribhadra's Abhisamayālamkāra-ālokā and the Pañca-viṃ Śatisāhasrikā-prajñāpāramitā-sūtra* // *Indian Historical Quarterly*. – Vol. IX. – Calcutta: Calcutta Oriental Press, 1933. – P. 170–187.
3. Murti T. R. V. *The Central Philosophy of Buddhism: A Study of the Mādhyamika System*. – London: Unwin Paperbacks, 1980. – 372 p.

4. Дандарон Б.Д. Теория шуны у мадхьямиков (по тибетским источникам) // Тибетский буддизм: теория и практика /Отв. ред. Н. Абаев. – Новосибирск, 1995. – С. 29–46.
5. Андросов В. П. Буддизм Нагарджуны: Религиозно-философские трактаты. – М.: Издательская фирма «Восточная литература» РАН, 2000. – 799 с.
6. Гарібгадра, крім цього, ставить двадцять аспектів порожнечі у відповідність до десяти медитативних щаблів-бгумі (*daśa-bhūmi*) [3, 351] (див. також: [5, 510]).
7. Да боже боломідо цзін 大般若波羅蜜多經 (санскр. Mahāprajñāpāramitā-sūtra) // ТСД. – № 220. – Т. 5. – С. 1–1074; Т. 6. – С. 1–1074; Т. 7. – С. 1–1110.
8. Чжи-і 智顓. Фа цзе ци ді чумень 法界次第初門 // ТСД. – Т. 46. – № 1925. – С. 664–697.
9. Нагарджуна 龍樹菩薩. Дачжиду лунь 大智度論 (санскр. Mahāprajñāpāramitā-śāstra) // ТСД. – Т. 25. – № 1509. – С. 57–756.
10. Санскритські терміни у переліку «вісімнадцяти порожнеч» наводимо за Mahāvūyutpatti, серед китайських версій ідентичний порядок термінів має № 223 (Pañcaviṃśatisāhasrikā-prajñāpāramitā-sūtra у перекладі Кумарадживи; щоправда, й всередині цього тексту, де перелік з'являється понад десять разів, є варіанти з відмінним порядком). Тож перший ієрогліфічний варіант наводимо за № 223, переклад подаємо, насамперед, за китайськими варіантами термінів. Альтернативні варіанти китайських термінів наводимо за: № 220, № 1599, № 1600, № 1616, № 1861, санскритських – за: [3, 351–356]. Для реконструкції значень нами було використано тексти китайського канону: сутри праджняпараміти (№ 220, № 223), «Трактат про вісімнадцять порожнеч» (十八空論, № 1616) та Mahāprajñāpāramitā-śāstra (大智度論, № 1509), приписувані традицією Нагарджуни, Madhyāntavibhāga-bhāṣya Васубандгу (辯中邊論, № 1600 й інший її переклад 中邊分別論, № 1599), твір Чжи-і «Фа цзе ци ді чумень» 法界次第初門 (№ 1925). Причому у китайських першоджерелах нам поки що не вдалося виявити повного комплексу визначень для всіх двадцяти «порожнеч». З-поміж названих текстів один (№ 1600/1599) дає визначення лише шістнадцяти, решта наводять вісімнадцять «порожнеч».
- Відзначимо також, що у дослідженнях цієї тематики, до яких ми зверталися ([2], [3, 351–356], [5, 458, 505–513]) є істотні відмінності в інтерпретації окремих термінів, що пояснюється зокрема тим, що їхні автори працювали з санскритським та тибетським матеріалом; ми ж спираємося на тексти китайського канону (утім, більшість з них насправді є перекладом тих-таки санскритських оригіналів). Однак порівняльний аналіз цього матеріалу потребує вже окремого розгляду.
11. Є. Є. Оберміллер, услід за Ф. І. Щербатським, перекладає *sūnyatā* як «відносність». Тож у його версії ми отримуємо «двадцять аспектів відносності» (20 aspects of relativity), а саме: суб'єктивна відносність (subjective relativity), об'єктивна відносність (objective relativity) і т. д. [2, 171–172]. Натомість Т. Р. В. Мурті вдається до перекладу *sūnyatā* як «нереальність» (unreality), що наразі є більш зручним для сприйняття, ніж буквальний переклад «порожнеча», й відтак його перелік виглядає так: нереальність внутрішніх елементів суцього (unreality of internal elements of existence), нереальність зовнішніх об'єктів (unreality of external objects) тощо. [3, 351–352].
12. Чжи-і, пояснюючи цей аспект порожнечі, наводить цитату з «Лотосової сутри»: «[всі вчення Будди] ...аж до абсолютної нірвани, що вічно перебуває у спокої, врешті-решт, повертаються до порожнечі (乃至究竟涅槃。常寂滅相。終歸於空 [8]).
13. Різні китайські переклади з одного санскритського тексту (№ 1600 та № 1599).

14. Васубандгу 天親菩薩. Чжун бянь фень бе лунь 中邊分別論 (санскр. Madhyāntavibhāga-bhāṣya) // ТСД. – Т. 31. – № 1599. – С. 451–464.
  15. Кожна річ має обидва різновиди ознак. Індивідуальні ознаки (自相/別相) – ті, що відрізняють одну річ від іншої, та загальні або спільні ознаки (總相/共相), які є спільними для певної групи речей, наприклад: «непостійність є спільною ознакою зумовлених дгарм (無常是有爲法共相)» [7].
  16. У Dharmasaṅgraha замість *anupalambhaśūnyatā* стоїть *alaksṇaśūnyatā*, але, на думку В. П. Андросова це є помилкою оригіналу [5, 509, 512].
  17. Цікаво, що № 1616 подає «порожнечу несхоплюваного» останньою, і трактує її як найвищий щабель – вихід за межі самої порожнечі. Згідно з цим тлумаченням, завдяки порожнечі несхоплюваного ми здобуваємо чотири властивості абсолюту: постійність, блаженство, «я» та чистоту (常樂我淨).
  18. У першоджерелах тут спостерігаємо істотне розходження. Залежно від того, як тлумачили санскритське «*bhāva*», отримували два відмінні смисли:
    - 1) відсутність власної природи в речах світу: «無性謂此中無少性可得。[7] (відсутність власної природи – це відсутність у них найменшого [натяку на власну] природу, що її можна було б вхопити)»;
    - 2) відсутність, неіснування цих речей (№223): «何等爲無法空。若法無是亦空。(Що таке порожнеча неіснуючих речей (дгарм): речі, яких немає, теж порожні)» або у Чжи-і більш розгорнуто: «無法名。法已滅。是滅無。... 有人解云。過去未來法。名無法。是無法不可得。故名無法空也 [8] (Неіснуванням дгарм (речей), коли дгарми зникли, називають їхню відсутність. ... Хтось казав про це, що минулі та майбутні дгарми називають неіснуючими (дгармами, яких немає). Ці неіснуючі дгарми теж неможливо вхопити, тому це зветься порожнечою неіснуючих дгарм)».
  19. Як і з попереднім пунктом, у першоджерелах подибуємо два тлумачення:
    - 1) наявність власної природи в речах світу (№ 220);
    - 2) наявність, існування цих речей: «有人解云。現在一切法。及無爲法。名爲有法。如是有法。皆空故。名有法空[8] (Хтось казав про це, що усі теперішні дгарми, з незумовленими включно, зветься існуючими. Тож існуючі дгарми усі є порожніми, тому це зветься порожнечою існуючих дгарм)».
  20. Знов-таки, як і у двох попередніх пунктах, тут можливі дві інтерпретації. Васубандгу пояснює (№ 1600): «此無性空非無自性。空以無性爲自性故名無性自性空。(Ця порожнеча відсутності [власної] природи (無性空) – це не відсутність власної природи (無自性). Оскільки власною природою (自性) порожнечі є відсутність [власної] природи (無性) – її називають порожнечою, що її власною природою є відсутність природи (無性自性空))».
- Чжи-і пояснює: «取無法有法相不可得。故名無法有法空。[8] (Схопити ознаки неіснуючих речей та існуючих речей неможливо. Тому її називають порожнечою неіснуючих та існуючих речей (無法有法空))».
21. Наґарджуна 龍樹菩薩. Шіба кун лунь 十八空論 // ТСД. – Т. 31. – № 1616. – С. 861–867.

© Анастасія Юрївна Стрелкова